

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ У ДЗЕРКАЛІ БІОГРАФІСТИКИ: ЧОМУ «ФРОЙД» — НЕ ВАРТО, А «ВІТГЕНШТАЙН» — СЛІД?

В.І. Менжулін

Серед численних проблем, що стоять перед сучасними вітчизняними інтелектуалами, не останнє місце посідають ускладнення, що пов'язані із введенням точної української транслітерації імен та прізвищ видатних іноземців. Одним з таких каменів спотикання, на мою думку, є написання прізвища засновника психоаналізу. Наприклад, у нещодавно виданому «Філософському енциклопедичному словнику» визнаються можливими два варіанти українського написання — *Фройд* та *Фрейд* [14, с. 691]. В іншому енциклопедичному виданні новітніх часів прізвище геніального мислителя транслітерується як *Фройд* [13, с. 1441], але назва заснованої ним течії передається як *фрейдизм* [13, с. 1440]. У капітальній праці видатного українського історика психології В.А. Роменця спеціальний підрозділ присвячено спадщині *З. Фрейда* [11], однак, скажімо, перекладач виданого того ж року українського варіанту «Вступу до психоаналізу» приписав авторство цієї праці *З. Фройдю* [15].

Отже, остаточної визначеності немає, але певна тенденція все ж таки простежується. З кожним роком все більше вітчизняних гуманітаріїв схиляються до думки, що транслітерація *Фрейд* є слідуванням «чужому» (радянсько-російському) зразку. Це припущення доповнюється дуже солідним лінгвістичним зауваженням, згідно з яким український варіант цього прізвища має орієнтуватися не на російський переклад, а на звучання мовою оригіналу. Останньою в даному випадку визнається німецька, якою, як слушно зазначають її знавці, прізви-

ще засновника психоаналізу звучить, звучало й буде звучати *Фройд*, *Фройд* і тільки *Фройд*. Лінгвістичні аргументи в даному випадку, як це нерідко буває, щільно пов'язані із геополітичними. *Фрейд* асоціюється із темним радянським минулим, натомість *Фройд* — із світлим європейським майбутнім. Отже, за таких умов писати й говорити про *Фрейда* стає все більш немодно. Його явно затьмарює більш «модерновий» *Фройд*. Не виключено, однак, що від такої моди сам безстрашний піонер несвідомо, перефразуючи назву одного зараз дуже модного українського роману [3], міг би й заплакати. Чому саме — спробую пояснити нижче.

Перш за все, хотів би сказати, що, на мою думку, уявлення, згідно з яким російськомовна традиція психоаналізу (і відповідна транслітерація прізвища його засновника) — радикально чужа для України, є дещо короткозорим. Визначаючи російськомовний психоаналіз за суто «іноземний», ми тим самим суттєво збіднюємо власне культурне минуле. Річ у тім, що історія психоаналізу в Україні абсолютно немислима без врахування досвіду видатних російськомовних психоаналітиків. З деякими з них батько психоаналізу контактував особисто та навіть пов'язував з їхньою діяльністю майбутнє свого вчення¹. Більш того, якщо б хтось дійсно хотів просто скопіювати російськомовний варіант, то «точним» українським еквівалентом для нього було б зовсім не *Фрейд*, а *Фрейд*². Однак справа далеко не тільки в цьому. Якщо суперечка зводиться виключно до вибору між: 1) продовженням традиції українських психоаналітиків, які писали російською, або 2) слідуванням власне нормам українського правопису, то на тлі сучасних суспільних процесів (стрімке зростання української національної самосвідомості) варто, зрозуміла річ, зробити вибір на користь другого варіанту.

Так ми й зробимо — тобто будемо писати та вимовляти прізвище засновника психоаналізу саме так, як вимагають норми української мови. Що це за норми? У випадку із транслітерацією іношомовних імен власних українська мова тяжіє до фонетичного підходу — пишеться таким чином, щоб український варіант звучав якомога ближче до зву-

¹ Йдеться про представників одеської школи психоаналізу, яка сформувалася ще на початку ХХ століття. Докладніше про контакти засновника психоаналізу із лікарями-одеситами, тобто представниками того самого міста, де мешкали два його дядьки по материнській лінії, говорить у моєму інтерв'ю: [7]. Багато інформації щодо раннього українського психоаналізу (як російськомовного, так й україномовного) можна знайти в збірці: [2].

² Українське написання (Фрейд) лише візуально здається ідентичним російському (Фрейд). Читаються ці два варіанти по-різному — *Фрейд* и *Фрейд* відповідно.

чання мовою оригіналу³. Отже, якщо йдеться про німецькомовне прізвище *Freud*⁴, то українською його дійсно треба вимовляти та писати як *Фройд*, оскільки німці вимовляють цю комбінацію літер саме так. Однак чи є німецька мова в даному випадку мовою оригіналу? Чи з неї ми мусимо перекладати це прізвище? Я вважаю, що це зовсім не так безперечно, як виглядає з першого погляду. Чому, власне, перекладаючи прізвище єврея, який сам народився на території теперішньої Чехії (зараз — м. Пшибор), а його батьки — на території теперішньої України (батько — у м. Тисмениця, Івано-Франківська обл., мати — у м. Броди, Львівська обл.)⁵, ми маємо слідувати німецькому зразку? Адже йдеться про сім'ю, рідною для якої була зовсім не німецька, а мова ідиш⁶. За нормами цієї мови⁷ дане прізвище має вимовлятися саме як *Фрейд*, а не *Фройд* або *Фрейд*⁸.

Основний контраргумент, який висувають у зв'язку з вищесказаним захисники транслітерації *Фройд*⁹, можна сформулювати наступ-

³Це положення само по собі є досить спірним. Наприклад, як зазначив у бесіді з автором даної статі Ярослав Шрамко, якщо слідувати фонетичній моделі до кінця, назви таких американських міст, як, скажімо, Чикаго та Нью-Йорк, доведеться транслітерувати як *Шикаго* та *Ну-Йорк* відповідно. Детальне вивчення цього питання виходить за рамки моєї компетенції. Фонетичну модель транслітерації іноземних імен власних розглядається у даній статті як така, що є домінуючою в колах сучасних українських перекладачів іноземної філософської та гуманітарної літератури. Після ознайомлення з чорновим варіантом даного тексту, проф. Шрамко висловив ще чимало дуже цікавих та цінних порад щодо інших положень статті, які було враховано під час підготовки її остаточної версії.

⁴Саме так пишеться прізвище засновника психоаналізу німецькою.

⁵Докладніше щодо українських витоків сім'ї засновника психоаналізу я говорив в інтерв'ю: [9] та [7].

⁶Мати творця психоаналізу — Амалия Малка Фрейд-Натансон (1835–1930) — розмовляла цією мовою все своє життя, зокрема всі ті сімдесят чотири роки, впродовж яких поряд з нею зростав, дорослішав та старів її геніальний син.

⁷Саме мови, бо ідиш є однією з рівноправних германських мов, а зовсім не якимось «діалектом» німецької, як іноді кажуть деякі германофіли. Ідиш — давня й дуже розвинена мова. Нею писалися геніальні твори, автори яких (такі, скажімо, як Іцхак Башевіс-Зінгер) отримували всесвітнє визнання, зокрема ставали лауреатами Нобелівської премії у галузі літератури.

⁸З виданого Оксфордським університетом словнику, в якому пояснюється етимологія деяких поширених у США прізвищ, дізнаємося, що носіями прізвища *Freud* можуть бути як німці, так і євреї. У німців воно походить від слова *Freud(e)*. В цьому випадку воно дійсно має вимовлятися як *Фройд*. Однак у євреїв (ашкеназів) це прізвище походить не від *Freud(e)*, а від ідишмовного імені *Freyde*. Тому єврейське прізвище власне єврейською мовою (ідиш) має вимовлятися як *Фрейд*! (Див.: <http://www.answers.com/topic/freud-2>)

⁹Наприклад, мій колега та приятель, автор майстерних українських перекладів цілої низки класичних філософських праць, доцент кафедри філософії На-

пним чином:

Добре, на приватному рівні йдеться про вихідця з ідишмовного середовища. Однак до світової науки він увійшов не стільки як хлопчик з єврейської родини, а в першу чергу як автор численних праць, доповідей, листів, які були написані німецькою мовою. Його приватне життя може бути цікавим хіба що для родичів, тоді як науковці мають зосередитися на тому, що він робив *саме як науковець*. Отже, і його прізвище має читатися за стандартами мови, користуючись якою він набув всесвітньої слави *саме як науковець*.

Частково це заперечення має рацію. Дійсно, наш герой навчався своїй професії та будував власну офіційну кар'єру, спілкувався із колегами-співвітчизниками й писав свої численні твори німецькою мовою. Однак чи обмежується ідентичність людини її професійною діяльністю? Якщо так, тоді, зрозуміло, у випадку із прізвищем засновника психоаналізу варто зробити вибір на користь суто німецького прочитання — *Фройд*. Цінність цього умовиводу дещо послаблює той факт, що в країні, в якій він робив власну професійну кар'єру (Австро-Угорщина, згодом — Австрія), поряд із літературною німецькою досить популярним є її місцевий діалект, за яким його прізвище, знов-таки, звучить ближче до *Фрейд*, ніж до *Фройд*.

Але «австрійський діалект» — далеко не останній аргумент проти варіанту *Фройд*. Ще раз: чому розмірковуючи стосовно такого важливого параметру ідентичності особистості, як її прізвище, ми мусимо брати до уваги виключно її професійну діяльність, ігноруючи її сімейну традицію, тобто історію власне її фамілії? Адже своє прізвище засновник психоаналізу отримав зовсім не разом з дипломом про закінчення Віденського університету та навіть не від своїх німецькомовних колег та читачів. Прізвище він отримав від батька, дідуся, прадідуся та решти пращурів, які впродовж багатьох поколінь говорили мовою

ціонального університету ім. Т.Г.Шевченко Вахтанг Кебуладзе. Великою мірою дана стаття є результатом моїх тривалих дискусій з вельмишановним паном Вахтангом. Безпосереднім поштовхом до її написання стало обговорення української транслітерації прізвища батька психоаналізу на семінарі з психоаналітичної термінології, який відбувся у рамках проекту «Лабораторія наукового перекладу» у Міжнародному фонді «Відродження» 19 травня 2007 р. Модератором семінару був В. Кебуладзе, доповідачем — автор даної статті, експертами — Валерія Андрієвська (науковий співробітник Інституту психології АПН України), Ольга Кочерга (член Фахової термінологічної комісії Інституту стандартизації та сертифікації при Держстандарті України), Світлана Уварова (директор Інституту глибинної психології, Київ).

ідиш. Дійсно, впродовж майже всього свого життя (особливо — у своїй професійній діяльності) їхній геніальний нащадок користувався здебільшого мовою титульної народності тієї імперії, підданам якої йому судилося бути. Однак, якщо визнати мову такого типу (тобто мову титульної народності імперії) за визначальну при транслітерації прізвищ всіх підданих цієї імперії, тоді, наприклад, прізвище людини, іменем котрої названо головний Національний університет України, доведеться писати не *Шевченко*, а *Шевченко*. Річ у тім, що саме так прізвище геніального Кобзаря читається титульною мовою імперії, підданам якої він був. Саме російською мовою Тарас Григорович написав велику кількість своїх прозаїчних творів, однак на цій підставі нікому з тих, що пишуть українською, навіть в голову не приходив називати його Тарасом *Шевченко*. Всім зрозуміло, наскільки образливо буде звучати «суто російське» прочитання прізвища пророка української незалежності.

Що ж стосується засновника психоаналізу, тут чомусь спрацьовує абсолютно інша логіка. Його в нас традиційно ідентифікують в першу чергу як австрійця¹⁰, а після цього майже автоматично зараховують до представників німецькомовної культури. Тим самим свідомо або мимоволі відтворюється сумна імперська логіка — ігнорувати, репресувати чи навіть винищувати культурні відмінності представників національних меншин. Є серйозні підстави вважати, що однією з найсильніших культурно-психологічних травм, що їх зазнав майбутній засновник психоаналізу ще у дитинстві, була саме необхідність відмовитися від мови батьків (ідиш) на користь мови імперії (німецької)¹¹.

¹⁰Наприклад, у згадуваній вище статті у «Філософському енциклопедичному словнику» про засновника психоаналізу говориться як про австрійського психіатра, психолога та філософа, натомість про його єврейство не говориться жодного слова [14, с. 691]. Взагалі-то, традицію розглядати нашого героя в першу чергу як австрійця, відводячи його єврейство на другий план, суто українською не назвеш. Аналогічна настанова була поширена й на Заході — приблизно з 1920-х по 1950-ті роки. Усвідомлення того, що у формуванні цієї унікальної постаті величезну роль відігравали різноманітні єврейські компоненти, стало поширюватися лише із середини ХХ століття (Див.: [28]).

¹¹Суто імперське визнання ідиш нижчою у порівнянні з німецькою призвело до того, що майбутній видатний психолог з раннього віку змушений був приховувати свою обізнаність у рідній мові. У зрілі роки він неодноразово публічно заявляв, що абсолютно не знає ідиш, тоді як в приватних листах до одноплемінників час від часу вживав слова з мови свого дитинства (Див.: [37, с. 69]). Аналізу того, як ця фундаментальна репресія позначилася на всьому житті батька психоаналізу, присвячено спеціальне дослідження: [24] (Див. також позитивну рецензію на дану працю: [36]).

Аналогічної репресії зазнала і його глибока обізнаність у єврейській духовній традиції¹². Якщо б засновник психоаналізу спромігся повністю витіснити у несвідоме ці небажані, але дуже вагомні елементи власної біографії, тим самим йому б вдалося спростувати одне з фундаментальних положень власного вчення. Однак цього не трапилося. Останні роки свого життя наш герой майже повністю присвятив зовсім не розробці космополітичної науки або прославленню німецької культури, а вивченню витоків *єврейської ідентичності*. Символом цього фундаментального повороту стала його остання велика праця — «Мойсей та монотеїзм» (1939)¹³.

Наведені факти — зовсім не якісь *дрібні* індивідуально-біографічні деталі. По-перше, у гуманітаристиці, на відміну від точних наук, індивідуальне (ідеографічне) відіграє принаймні не меншу роль, ніж універсальне (номотетичне). По-друге, слід мати на увазі, що в даному конкретному (я б навіть сказав — унікальному!) випадку йдеться зовсім не про якусь нікому не відому людину, яка наприкінці життя в особистому порядку зацікавилася історією народу, до якого належали її предки. Навпаки, йдеться про одного з найвидатніших синів цього народу. Але це ще не все. В нашому випадку йдеться також про величезну катастрофу в історії цього народу — катастрофу, однією з жертв якої стала людина, прізвище якої українською мовою має писатися та читатися як *Фрейд*.

Саме так — *Фрейд*. Це стає абсолютно зрозуміло, як тільки, на додаток до вже сказаного, ми пригадаємо той сумний історичний факт, що цьому німецькомовному вченому єврейського походження довелося стати безпосереднім свідком початку Холокосту. Про те, наскільки тяжко далися Фрейду місяці, що були проведені ним у нацифікованому Відні (після горезвісного «приєднання» Австрії до нацистської

¹²Глибину юнацької травми та масштаби її маскування у зрілому віці дозволяють оцінити дослідження рукописних матеріалів, що зберігаються в архівах бібліотеки Конгресу США. Автор одного з таких досліджень (Б. Гуднік) зміг документально довести як раз те, що засновник психоаналізу у своїх публічних виступах рішуче заперечував, а саме — той факт, що в дитячі та юнацькі роки він систематично навчався юдаїці (як у школі, так й вдома). На думку Гудніка, в атмосфері антисемітизму, що панував у Австрії за часів формування психоаналізу, тільки приховування своєї специфічної єврейської освіченості могло дозволити автору цього вчення презентувати себе як «чистого вченого» (Див.: [23]).

¹³Про величезне значення цього факту в контексті з'ясування справжньої національно-культурної ідентичності засновника психоаналізу говорять автори багатьох досліджень. Думка про те, що написання «Мойсея» символізувало вистраждане повернення його автора до своїх найглибших корінь, є центральною, наприклад, у наступній праці: [31].

Німеччини 1938 р.), відомо з багатьох джерел¹⁴. Багато написано також й про нацистську політику щодо психоаналізу як такого, тобто про те, як гітлерівці «зачищали» «арійську психотерапію» від «шкідливого єврейського елемента». Наприклад, нещодавно вийшла книжка із дуже виразною назвою — «Смерть „єврейської науки“». Психоаналіз у Третньому Рейху» [22]. У травні 1933 р. студенти та професори Берлінського університету імені Фрідріха Вільгельма (з 1945 р. перейменованого у Гумбольдтівський університет), співаючи патріотичні пісні у супроводі духових оркестрів штурмових загонів НСДАП, урочисто спалили на площі перед університетом двадцять тисяч книжок, серед яких, зрозуміло, були й праці засновника «єврейської науки» [22, с. 85]. Самого Фрейда, якби він залишився на німецькомовній «батьківщині», очікувала аналогічна доля, однак весвітня слава та впливові шанувальники врятували його від цього. Фрейду вдалося емігрувати та померти на свободі — в Британії. Проте чотирьом його сестрам судилося інше: вони потрапили до нацистських концтаборів та були знищені. «Фрейду пощастило, що він помер, не дізнавшись про те, яким буде кінець його сестер, — пише його біограф. — Адольфіна померла від голоду в концтаборі у Терезенштадті (Theresienstadt), тоді як інші три сестри [Роза, Пауліна та Марія] були вбиті — ймовірно, в концтаборі Аушвіц — 1942 року» [21, с. 649].

Але, у Фрейда й без того було досить розуму та досвіду, щоб задово до цих жахливих подій відчутти себе дуже далеким від мейнстріму країни, в якій він жив. В цьому контексті стає цілком зрозумілим, чому, говорячи в останні роки життя про власну ідентичність, Фрейд згадав багато її складових, але стосовно німецької мови промовчав: «Я ніколи не збирався бути кимось іншим, ніж тим, ким я є, тобто євреєм з Моравії, чії батьки прийшли з австрійської Галичини» [21, с. 597]. Як переконливо показує один з сучасних дослідників рукописної спадщини засновника психоаналізу, Фрейд почав активно дистанціюватися від німецької ідентичності та висловлюватися на користь фундаментальних єврейських цінностей одразу, як тільки з'явилися перші симптоми поширення нацизму. Ще 1923 року він порадив євреям відвернутися від німців, не мати з ними ніяких справ¹⁵, а дев'ятьма роками пізні-

¹⁴Наприклад, цій темі присвячено спеціальну главу в біографії Фрейда, що її написав його особистий лікар Макс Шур: [16, с. 493–501].

¹⁵А за п'ятнадцять років до того, намагаючись владнати конфлікт між двома своїми послідовниками (євреєм Карлом Абрахамом та німцем Карлом Густавом Юнгом), він діяв абсолютно протилежним чином, а саме — радив Абрахаму не ігнорувати Юнга, а, навпаки, проявляти до нього терплячість: «Будьте толерантним

ше (тобто за рік до приходу Гітлера до влади у Німеччині) висловив цю думку ще радикальніше: «Нехай залишиться на самоті цей покинутий Богом народ»¹⁶. В даному контексті цілком логічним та дуже красномовним слід визнати той факт, що 1930 року Фрейд увійшов до складу президії Інституту єврейських досліджень (YIVO, Yidisher Visnshaftlekher Institut), що був створений незадовго до того¹⁷.

Мені здається, що з урахуванням вищесказаного намагання встановити українськомовну транслітерацію прізвища засновника психоаналізу, спираючись на те, як це прізвище пишеться та читається *німецькою*, виглядає не тільки не дуже теоретично (історично або лінгвістично) обгрунтованим, але й таким, що є недоречним з практичного (етичного) погляду. Взагалі-то, ще з часів Канта відомо, що теоретичний розум мусить підкорюватися вимогам розуму практичного та визнавати верховенство етичного виміру. Що ж стосується безпосередньо питання «*Фройд* або *Фрейд*?», то тут все ще простіше. Теоретичні доводи на користь *Фройда*, як виявляється, є досить амбівалентними, натомість етична перевага *Фрейда* є очевидною.

Здавалось би, цю логіку можна автоматично спроектувати на багатьох інших мислителів, які, будучи євреями, говорили та писали іншими мовами. Однак, на нашу думку, таке рішення було б дуже поспішним. Спробуємо пояснити це на прикладі іншої широко відомої постаті, що має дуже багато спільного із Фрейдом. Йтиметься про мислителя, який, як і засновник психоаналізу, значну частину свого життя провів у Відні, але після аншлюсу Австрії отримав притулок в Британії, прославився творами, що були написані німецькою мовою, але мав єврейські коріння. Для нашого випадку важливо, що українська транслітерація його прізвища — Wittgenstein — також залежить від того, яку мову ми визнаємо мовою оригіналу. Якщо німецьку, то йтиметься про *Вітгенштайна*, якщо ідиш — *Вітгенштейна*. Як й у

та не забувайте, що вам дійсно простіше слідувати моїм ідеям, ніж Юнгу, оскільки, по-перше, ви є абсолютно незалежним, а до того ж ви є ближчим до моєї інтелектуальної конституції внаслідок расової спорідненості, тоді як він, будучи християнином та сином пастора, шукає дорогу до мене лише всупереч величезному внутрішньому опору» [35, с. 38]. До речі, дуже скоро сам Фрейд перестав бути толерантним та припинив стосунки з Юнгом. У свою чергу «син пастора» з часом опинився серед тих небагатьох психоаналітиків, які дали певні підстави для звинувачень у симпатіях до нацистської ідеології (стосовно розриву Фрейда з Юнгом див.: [5], [6, с. 65–83]; стосовно звинувачень Юнга в антисемітизмі див., напр.: [26].

¹⁶Цит. по: [19].

¹⁷Докладніше про співпрацю Фрейда з цим закладом див.: <http://www.cjh.org/freud/conference.htm>

випадку з Фрейдом, звичний російський варіант більш схожий на їдиш, тоді як варіант, що більш подобається сучасним україномовним авторам, ближчий до німецької. Деякі сучасні дослідники стверджують, що зв'язок із єврейством у цього віденця, так само як й у Фрейда, носив дуже глибокий та позитивний характер¹⁸. Наприклад, його характеризують як усвідомлено єврейського [20] або навіть «раввінічного» [30] мислителя та далекоглядного критика антисемітизму [34]. Якщо ми погодимось з цими авторами, матиме рацію транслітерувати його прізвище на єврейський манер. Однак, повторимось, поспішати у даному випадку не варто. Наприклад, є автори, які проводять принципове розрізнення між тим, як ставилися до своєї ідентичності з одного боку — Фрейд, а з другого — інші австрійські мислителі із схожим бекграундом:

Фрейд усвідомлював та визнавав себе євреєм. «Ви, поза сумнівом, знаєте, що я з радістю та гордістю визнаю своє єврейство, хоча ставлення моє по відношенню до будь-якої релігії, включаючи нашу, є вищою мірою негативним», — писав він. Ані *Wittgenstein*, ані *Popper*¹⁹ не могли б сказати про себе нічого подібного [17, с. 98].

Єврейство Карла Раймунда *Popper'a* — тема для окремої розмови. Зараз для нас важливо відзначити той факт, що автори процитованого фрагменту вважають вкрай проблематичним єврейство *Wittgenstein'a*. Підстави для подібних сумнівів можна почерпнути з багатьох джерел. Фактично, ця проблематичність розпочинається безпосередньо з самого прізвища *Wittgenstein*, оскільки воно насправді є зовсім не єврейським, а німецьким.

Прадід майбутнього філософа по батьківській лінії — єврей Мойсей *Maier* — довгий час знаходився на службі у представників старовинного німецького аристократичного роду, що носили прізвище *Зайн-Вімгенштайн* (*Seyn-Wittgenstein*). Він сам став *Вімгенштайном*²⁰ 1808 р. — коли вийшов наполеонівський декрет стосовно єврейських

¹⁸Між двома мислителями було ще чимало перетинів. Наприклад, сестра *Wittgenstein'a* Маргарита була одним з ранніх прибічників теорії Фрейда, проходила у нього аналіз, а після Аншлосу зіграла значну роль в організації еміграції творця «єврейської науки» з нацифікованого Відня до Великої Британії.

¹⁹У джерелі, що цитується, — російському перекладі праці британських авторів — наводяться сталі російськомовні еквіваленти прізвища обох філософів (*Вімгенштейна* та *Поппер* відповідно). — В.М.

²⁰Саме так — *Вімгенштайном*, оскільки йдеться про прийняття німецького прізвища.

прізвищ [29, с. 649]. Його син — Герман Вітгенштайн (про якого поговорювали, що він насправді був незаконнонародженим нащадком князя Зайн-Вітгенштайна²¹) — продовжив започатковану батьком лінію на відокремлення від єврейства та рішучу християнізацію. Досягнувши повноліття, він свідомо обрав собі дуже красномовне друге ім'я та став Германом *Христіаном* Вітгенштайном. Наречену для себе Герман Христіан знайшов у заможному єврейському сімействі, однак ще до вступу в шлюб (1838 р.) вона перейшла у протестантизм. Як пише один з найавторитетніших біографів їхнього видатного онука,

на час прибуття у Відень у 1850-ті роки Вітгенштайни, скорше за все, більш не вважали себе євреями. . . . Асиміляція виявилася настільки глибокою, що одна з дочок Германа якось запитала свого брата Луїса, чи є правдою чутки про їхні єврейські коріння. „Pur sang²², Міллі, — була його відповідь, — pur sang“» [29, с. 5].

Той же історик знаходить дуже показовий випадок, на контрасті з яким, на його думку, краще за все продемонструвати специфіку ставлення цієї сім'ї до власної культурно-національної ідентичності: «Вітгенштайни (на відміну, скажімо, від Фрейдів) ні в якому разі не були членами єврейської громади [Відня]. . . » [29, с. 5]. Більш того, Герман Христіан не просто ігнорував своє єврейське походження, а навіть «набув репутації антисеміта» [29, с. 5], бо категорично заборонив своїм нащадкам вступати у шлюб із євреями. Порушити його волю дозволив собі лише один з його синів та дочок — батько майбутнього філософа Карл. Однак масштаби «відхилення від норми» перебільшувати не варто. По-перше, його обраниця Леопольдіна Кальмос була єврейкою лише по батьківській лінії, тоді як її мати була «чистою арійкою» та католичкою. По-друге, навіть її батько-єврей був хрещений (католик). Що ж стосується, восьми дітей Карла та Леопольдіни Вітгенштайнів (включаючи Людвіга), то усі були хрещені за католицьким обрядом.

Інший широко визнаний біограф філософа малює дуже схожу картину:

²¹ Чутки про кровні зв'язки Германа Вітгенштайна з аристократичним арійським сімейством продовжували циркулювати й за життя його онука-філософа, особливо, коли він опинився у Кембриджі. Як зазначає один з біографів Людвіга, той знав про подібні чутки, але не робив нічого задля розкриття справжнього стану речей [29, с. 279]; інший біограф взагалі стверджує, що Вітгенштайн спеціально просив свою кузину, яка також мешкала в Англії, не розповідати нікому про його частково єврейське походження [18, с. 198].

²² Чистокровні (франц.)

Вони (батьки Людвіга, а також його дядьки та тітки та їхні діти) були протестантами або католиками та вступали у шлюб із протестантами або католиками. В їхньому житті не було ніякого єврейського виміру, ніякого усвідомлення свого віддаленого єврейського походження... Також не жили вони в оточенні інших сімей, у яких зберігався би певний єврейський елемент, не спілкувалися з ними та не відчували до них особливої близькості. В християнських колах, до яких вони належали, такої можливості насправді просто не існувало, оскільки єврейство як ознака сім'ї стиралася через хрещення або змішаний шлюб... [27, с. 221].

Разом з тим, слід відзначити, що між дітьми Карла та Леопольдіни Вітгенштайн повної одностайності у ставленні до власної «не-єврейськості» не було. Показовим в цьому плані є наступний випадок. Якось у юнацькі роки Людвіг та його брат Пауль захотіли стати членами одного з віденських гімнастичних клубів, однак виявилось, що, згідно із статутом, членами цього закладу можуть бути лише особи арійського походження. Брати зреагували не це утруднення по-різному: заради отримання членства Людвіг був готовий надати про себе неправдиву інформацію, а Пауль — ні [29, с. 14]. Як зазначає Б. МакГінес, у шкільні роки майбутній філософ проводив чітку межу між собою та своїми однокашниками-євреями (яких, до того ж, було дуже небагато) [27, с. 224].

Євреї з'явилися серед приятелів Людвіга лише, коли він, проходячи військову службу в австро-угорській армії (тобто, будучи вже у досить зрілому віці), близько зіштовся з єврейським інтелектуалом Паулем Енгельманом та познайомився з єврейським оточенням останнього. З багатьох питань приятелі висловлювали схожі погляди та почуття. Зокрема, на ранніх етапах дружби їх об'єднувала потреба у створенні свого роду «нової релігії» шляхом модернізації власних вихідних релігійних позицій. Вітгенштайн подобався Енгельману своїм неортодоксальним ставленням до християнства. У свою чергу, Енгельман приваблював Вітгенштайна своєю готовністю шукати модерний етичний еквівалент юдаїзму. Отже, в духовному плані єврейство навряд чи можна розглядати в якості головного мотиву їхнього зближення²³. Єврейська солідарність встановилася між ними скоріше в контексті відчуття спільної фізичної небезпеки: обидва приятелі дуже гостро відчували різке зростання антисемітизму в післявоєнній Європі. Більш того, коли Енгельман дійшов висновку, що єдиним виходом із ситуації,

²³ Докладніше про це див.: [27, с. 228–229].

що склалася, є перехід на позиції сіонізму та від'їзд до Палестини з метою взяти участь у створенні там єврейської держави, Вітгенштайн поставився до цього дуже позитивно. 24 лютого 1925 р. він написав у листі до Енгельмана: «Можливо, це [переїзд до Палестини] буде правильним та матиме духовний ефект. Я міг би приєднатися до тебе. Ти хотів би взяти мене із собою?» (Цит. по: [29, с. 229]).

Однак ця єдність перевірку часом не пройшла. Енгельман не відступився від свого задуму: за 9 років (1934) він переїхав до Палестини, після появи держави Ізраїль став її громадянином і пробув ним до своєї смерті 1963 р. Що стосується Вітгенштайна, то він не тільки залишився в Європі, але й більш ніколи у своєму листуванні з приятелем-сіоністом не повертався до ідеї приєднатися до його проекту. З часом зазнало змін і його ставлення особисто до Енгельмана. На рубежі 1920–1930-х рр. Вітгенштайн дуже зблизився із молодого швейцарською німкенню на ім'я Маргарет Респінгер та певний час навіть розглядав її в якості своєї потенційної нареченої. Маргарет недолюбувала Енгельмана, оскільки він, на її думку, був «занадто єврейським». Як зазначає Р. Монк, «дружба Вітгенштайна із Енгельманом псувалася паралельно із розвитком стосунків першого із Маргарет, і саме в період закоханості у неї його ставлення до власної єврейськості зазнало глибоких змін» [29, с. 239]. Однак вплив з боку фройляйн Респінгер переоцінювати не варто. У Вітгенштайна було достатньо внутрішніх мотивів, якими цілком можна пояснити короткочасність його наближення до єврейства в особі Пауля Енгельмана.

Слід згадати, наприклад, про те, що велику роль у формуванні світогляду Вітгенштайна ще у юнацькі роки зіграв впливовий публіцист Карл Краус — головний редактор популярного в тогочасній Австрії сатиричного журналу «Die Fackel» («Факел»). Краус був відомий своєю наполегливою критикою сіонізму та тезою, згідно з якою свободу євреям може принести лише повна асиміляція. Ще більше за Крауса на розвиток світогляду Вітгенштайна вплинув інший відомий автор тих часів — Отто Вайнінгер. Останній, хоч і був, на відміну від Крауса, євреєм, відрізнявся від останнього значно більшою юдофобією. Вайнінгерівський трактат «Стать та характер» став для юного Вітгенштайна свого роду настільною книгою²⁴. Основне «послання» цього твору — концептуальне жінконеапативство — було щільно пов'язане із не менш концептуальним атисемітизмом. На думку Вайнінгера, жіноцтво

²⁴Як показує Р. Монк, «є підстави вважати, що з усіх книжок, які він [Вітгенштайн] читав у юнацтві, вайнінгерівська виявилася такою, що мала найвеличезніший та найтриваліший вплив на його світогляд» [29, с. 25].

та єврейство, якщо подивитися на них як на певні «ідеальні типи», є надзвичайно схожими, оскільки обидва найбільш наочно та яскраво відображують найгірше, що є в людині, а саме — одержимість сексуальністю та іншими приземлено-матеріальними устремліннями. Що ж стосується глибоко шанованої Вайнінгером духовності, то її він асоціював виключно із чоловічим та арійським початками. «Наймузніший з євреїв є більш жіночоподібним, ніж найменш мужній з арійців», — вважає автор «Статі та характеру» (цит. за: [29, с. 22–23]). Окрім того, він був впевнений, що лише маскуліність та арійськість є автентичними джерелами людської геніальності, тоді як фемініність та єврейськість є її головними антиподами. На думку Вайнінгера, у людини є лише дві альтернативи: геніальність або смерть. Будь-які компроміси із культом чуттєво-матеріального початку і, відповідно, з жіночістю та єврейськістю, закривають шлях до геніальності, оскільки винищують духовний модус, а з ним — й власне людське життя. Для Вітгенштайна, якого з ранніх років дуже манив ідеал генія²⁵, ці міркування перетворилися на свого роду засадові принципи власної життєвої програми.

Однак були й інші впливи. В біографії Вітгенштайна можна знайти куди більш зловісний зв'язок, ніж захоплення статтями Крауса та книжкою Вайнінгера. Протягом 1904–1905 рр. разом із юним Людвігом Вітгенштайном у лінцському реальному училищі навчався ніхто інший, як Адольф Гітлер. Як зазначає Р. Монк, «немає ніяких свідощів того, що між ними були якісь стосунки» [29, с. 15]. Тим не менш, збереглася фотографія, на якій, разом з чотирма іншими студентами училища, зображені два майбутні генії — геній філософської ясності та геній фобософської темряви²⁶. Окрім того, сам Монк, говорячи в іншому місці про расово-антисемітські погляди, що їх висловлював Вітгенштайн напередодні приходу нацистів до влади у Німеччині (як раз за часів його стосунків із Маргарет Респінгер), знаходить потрібним підсилити паралель з Гітлером²⁷:

²⁵Р. Монк вважає, думка Вайнінгера про те, що геніальність є «найвищою моральністю та, відповідно, обов'язком кожного», є ключовою для розуміння всього життєвого проекту Вітгенштайна. Не випадково монківська біографія видатного філософа має підзаголовок — «Обов'язок генія».

²⁶Фотографію, а також сумніви щодо її автентичності можна знайти, наприклад, тут: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/1/13/WittRealschuleCrop.jpg/120px-WittRealschuleCrop.jpg>

²⁷Насправді Вітгенштайн сам дав певний привід для такої — досить жорсткої — паралелі. Річ зовсім не в тім, що він, будучи ще хлопцем, навчався з Гітлером в одному закладі та якось — скоріше за все, випадково — опинився з тим на одній фотографії. Відомий принаймні один випадок, коли Вітгенштайн, будучи вже

Насправді, у вітгенштайнівських зауваженнях щодо єврейськості найбільш шокує те, що він використовує мову (фактично навіть слогани) расистського антисемітизму. По-справжньому турбує відлуння зовсім не «Статі та характеру», а «Mein Kampf». Чимало з найжахливіших думок Гітлера — його характеристика євреїв як паразитів... його твердження про те, що єврейський внесок у культуру є цілком похідним, що «євреї позбавлені тих якостей, якими відрізняються творчі та культурно обдаровані раси», і, відповідно, їхній доробок обмежується інтелектуальною обробкою культури інших... — усьому цьому набору жалогідних нісенітниць можна знайти паралелі у висловленнях, що їх робив Вітгенштайн 1931 року [29, с. 313–314].

Вітгенштайну також цілком прийшлося до душі типово нацистське ототожнення єврейства із нездоланною тілесною патологією. Якщо, з точки зору Карла Крауса, всі недоліки євреїв обмежувалися їхньою культурною відокремленістю від решти суспільства («психологією гетто») та, відповідно, піддавалися усуненню шляхом асиміляції, нацисти вважали, що євреї ніколи не стануть справжніми німцями або австрійцями внаслідок своєї фундаментальної тілесної неповноцінності. Аналогічні думки певний час висловлював й Вітгенштайн (див.: [29, с. 314–315]). З іншого боку, як підкреслює Р. Монк, треба мати на увазі, що, навіть дещо перетинаючись з нацистами у поглядах, Вітгенштайн добре розумів, що послідовники Гітлера є «гангстерським угрупованням» (його власний вираз). Риторика була схожою, але цілі принципово різні. У Вітгенштайна, на відміну від нацистів, критика євреїв носила суто інтроспективний характер, тобто була зовсім не проявом ксенофобії, а скоріше — формою самокритики [29, с. 315–316], головним об'єктом його антисемітизму був він сам²⁸. Ось його власні слова:

Серед євреїв «генієм» може бути лише святий. Навіть величезні з єврейських мислителів є усього лише талановитими

цілком дорослою та зрілою людиною, висловився із досить стриманим, але все ж таки схваленням про компендіум нацистського божевілья — «Mein Kampf» Гітлера. «Вітгенштайн оцінював лівих та ультралівих лідерів із досить своєрідної позиції, а саме — з позиції „не-питай-а-роби“. В цьому плані про Гітлера... можна було сказати, що він „дав людям роботу“, — зазначає сучасний російський дослідник біографії Вітгенштайна [12, с. 344]. Саме виходячи з цього він пропонує оцінювати той факт, що, за спогадами Р. Піса, «порівнюючи книжки Mein Kampf Гітлера та Realpolitics чеського лідера Бекеша, що вийшли одночасно, Вітгенштайн, вказуючи на першу, сказав: „І все ж таки це дещо значно більш ділове (business-like)“» (цит. за: [12, с. 344]).

²⁸Один з дослідників називає Вітгенштайна «антисемітом, який ненавидить сам себе» («self-hating anti-Semite») [25].

людьми. (Наприклад, я.) Я думаю, є частка істини в моїй ідеї, що я насправді мислю виключно репродуктивним чином. Я не вірю в те, що коли-небудь відкривав новий напрямок думки. Я завжди беру щось у когось іншого» [29, с. 316]²⁹.

Слід відзначити також, що ця «співзвучність» у риторичі тривала недовго: після 1931-го р. із щоденників Вітгенштайна зникають не тільки подібні антисемітські пасажі, але й будь-які висловлювання стосовно єврейства як такого. Більш того, п'ятьма роками пізніше (у 1936-му), коли Вітгенштайн вирішив покаятися перед найближчими друзями у своїх гріхах, одне з визнань торкалося його колишнього намагання приховати власний зв'язок із єврейством. За словами Фані Паскаль, якій судилося стати однією з сповідників філософа, 1936 р. Вітгенштайн покаявся перед нею у тому, що раніше не спростовував серед своїх британських знайомих гадку про те, що на три чверті він є арійцем і лише на чверть — євреєм, хоча насправді все було навпаки [29, с. 369]. Однак, знов-таки, масштаби цього «гріха» перебільшувати не слід. Те, що Вітгенштайн сказав Паскаль, було не повною правдою. Лише згодом вона дізналася про те, що серед його предків у другому коліні «один з них євреєм не був, двоє інших були євреями, що були хрещені у дитинстві, а один хрестився напередодні вступу у шлюб» [10, с. 123]. «„Злегка єврей“, — сказала б моя бабуся», — додала з цього приводу Фаня Паскаль [10, с. 123].

З точки зору власне єврейської традиції (тобто юдаїзму), євреєм є людина, що сповідує юдаїзм, отже прийняття християнства рівнозначне перетворенню на не-єврея. Згідно із християнською традицією, єврей, що пройшов хрещення, також перестає бути євреєм. Однак у нацистів, як відомо, була з цього питання своя — расово-біологічна — точка зору. Остання знайшла відображення у так званих «Нюрнберзьких законах», що вступили у дію в нацистській Німеччині з 15 вере-

²⁹У даному випадку, як й у багатьох інших, Вітгенштайн демонструє радикальну відмінність від іншого головного героя даної статті — Фрейда. Засновник психоаналізу не тільки не відчував ніякої «єврейської вторинності», а навпаки був просто-таки одержимий питанням щодо оригінальності та новаторського характеру власних ідей. 1976 р Р. Мертон провів ретельний аналіз праць Фрейда та встановив, що принаймні у 150 (!) випадках їхній автор висловлювався на предмет власної наукової першості, звинувачуючи тих чи інших людей у плагіаті або стверджуючи, що будь-який зв'язок з ідеями попередників є лише випадковістю. У нього навіть були свовідіння, пов'язані із з'ясуванням власної наукової першості (див.: [33, с. 467]). Не менш показовим у цьому плані можуть служити заяви Фрейда стосовно його «поганого» або «пізнього» ознайомлення зі спадщиною Ніцше та Шопенгауера (докладніше про це: [8, с. 73–74]).

сня 1935 р. Згідно з ними, люди, серед дідусів та бабусь яких було троє євреїв від народження, автоматично визнавалися євреями, причому зовсім не «злегка». Навіть якщо ці троє з предків прийняли християнство, для нацистів їхні онуки залишалися євреями з усіма подальшими ураженнями в правах. Зрозуміло, той факт, що нащадки «євреїв від народження» самі майже забули про свої єврейські коріння та вважали себе справжніми австрійцями, з точки зору нацистів, не означав нічого. Саме в такій жахливо несподіваній ситуації опинилися діти Карла Вітгенштайна. Його син Людвіг, який на той момент жив та працював у Кембриджі, прийняв рішення змінити громадянство з австрійського на британське. Визнання себе біженцем далось колишньому віденському аристократу з великими трудом, однак він все ж таки пішов на це. По-іншому повели себе сестри філософа — Герміна та Хелена. Вони навіть й думати не хотіли про втечу з Австрії. Навіть арешт з подальшим дводенним утриманням у в'язниці ніяк не сказався ані на їхньому переконанні у власній стовідсотковій австрійськості, ані на їхньому бажанні залишитися жити у «новій» Австрії.

Як відомо, за все треба платити: за визнання дочок Карла Вітгенштайна не єврейками, а арійками, тобто такими, що мали право порівняно спокійно жити у нацифікованій Австрії, нова влада запросила гігантську контрибуцію — значну частину того величезного спадку, що залишив своїм дітям їхній покійний батько (який за своє життя був одним з найбагатших австро-угорців). Людвіг встав на бік сестер та зробив все, що було в його силах, заради успішного завершення цієї складної юридично-фінансової процедури. Інший брат — Пауль — наполягав на їхній еміграції. Однак, трапилось так, як хотіли сестри та Людвіг:

... у серпні 1939 р. Герміна та Хелена, а також решта онуків та онучок Германа Хрстіана [Вітгенштайна]³⁰, отримали сертифікати, в яких говорилося, що вони є *Mischlinge* (тобто із домішкою єврейської крові), а не євреями. Пізніше, у лютому 1940 р., берлінські чиновники пішли далі та офіційно оголосили, що закони щодо *Mischlinge* не стосуються нащадків Германа Хрстіана Вітгенштайна і що «згідно із законами Рейху стосовно громадянства [Нюрнбергські закони], їхня расова приналежність більш не викликати ніяких утруднень». Це дозволило Герміні та Хелені пережити війну порівняно спокійно [29, с. 400].

Окрім того, як повідомляє інший біограф Людвіга Вітгенштайна,

³⁰Включаючи й Людвіга. — В.М.

деякі з його племінників за часів Другої світової війни навіть служили в німецькій армії³¹. Що стосується самого Людвіга Вітгенштайна, то його буття за років Другої світової, незважаючи на те, що він, на відміну від сестер, не опинився під владою нацистів, теж було спокійним лише до певної міри. На протипагу більшості британців, він не дуже радів зростанню місцевого військового патріотизму з відповідним підсиленням анти-німецьких настроїв. Наприклад, під час війни у британських кінотеатрах виникла така традиція: після перегляду фільму глядачі вставали для прослуховування національного гімну. Вітгенштайна це дуже нервувало і з метою уникнути участі у цій процедурі він заздалегідь залишав зал. Нестерпним для нього був і перегляд патріотичних відео-хронік з полів війни [29, с. 423–424]. Після війни Вітгенштайна глибоко турбувало розповсюдження в Британії думки про «колективну провину» німців. Йому дуже прийшлася до вподоби газетна стаття «Що насправді означає Бухенвальд», автор якої, сам будучи євреєм, рішуче критикував британську пресу за перенесення відповідальності за жахи нацистських концтаборів на усіх німців [29, с. 480–481]. Взагалі, правду про злочини нацистів, зокрема про ті, що були скоєні у Бухенвальді, Вітгенштайн визнавав з великою неохотою. «Ти віриш у це?», — запитав він свого знайомого Пітера Стерна «із жахом та свого роду невірою, хоча її [інформації про нацистські злочини у Бухенвальді] правдивість на той момент була вже доведена» [27, с. 231]. Норман Малкольм наводить у своїх спогадах про Вітгенштайна інший факт, що є досить показовим з точки зору його ставлення до німців під час Другої світової та невдовзі після її закінчення:

На окраїні Кембриджу знаходився табір для німецьких військовополонених. Вітгенштайн сам був у полоні під час Першої світової війни і хотів зробити щось для полегшення долі цих людей. Він взяв мене із собою, коли пішов до табору. Він отримав дозвіл зустрітися із представником ув'язнених. В результаті ці-

³¹ Див.: [18]. Вартий уваги той факт, що в тексті російського перекладу даного біографічного дослідження [1] цієї інформації немає. В оригіналі написано: «Thus the property and persons of the family — such as Wittgenstein's sister Hermine (Mining) — who remained within the Reich during the Second World War were unharmed. *During the war, some of Wittgenstein's nephews served in the German army, others in American army* (курсив мій. — В.М.). The truth of the matter appears to be something like this» [18, с. 199]. В російському перекладі присутні лише перше та третє речення з цього фрагменту, а другого (що вище виділено курсивом) немає: «Поэтому нацисты не тронули ни имущества семьи, ни ее членов, остававшихся, как, например, сестра Витгенштейна Гермина (Мининг), на территории рейха в период мировой войны. По-видимому, эта версия близка к истине» [1, с. 269].

єї зустрічі, здається, Вітгенштайн передав до табору декілька музичних інструментів та організував там виступ музикантів [4, с. 59].

Наведених фактів, як мені здається, цілком достатньо, щоб зробити певні висновки стосовно ставлення Вітгенштайна до єврейства — як свого власного, так і єврейства взагалі. Воно, хоч і зазнало певних варіацій впродовж життя (повна відстороненість, певне наближення, жорстке неприйняття та ін.), завжди залишалося досить дистанційованим. Насправді пошуки власної ідентичності шляхом асоціації із тією чи іншою расою, нацією, етносом або релігійною ортодоксією не дуже корелювали з тією філософсько-екзистенційною позицією, що відрізняє філософа Людвіга Вітгенштайна. Дуже красномовно про це свідчить наступна історія. Одного разу Вітгенштайн дорікнув своєму приятелю-філософу: «Ти висловлював думку про „національний характер“, яка вразила мене своєю обмеженістю» [4, с. 45]. Обмеженість поняття національної ідентичності у випадку з Вітгенштайном вловила Фаня Паскаль, яка сказала про нього: «завжди було ясно, що він сам по собі складає окремий клас, окрему категорію» [10, с. 125]. Ідентичність Вітгенштайна була ширше за будь-яке національно-етнічне або релігійно-конфесійне угруповання, зокрема — єврейське. Можливо, висновок, якого доходить один з його біографів («Вітгенштайн не думав про себе як про єврея, отже й нам не потрібно робити цього» [27, с. 231]) є занадто радикальним. Як нам здається, наведені у даній статті факти свідчать на користь більш виваженої позиції іншого автора [32], який вважає, що єврейство Вітгенштайна було принципово проблематичним. Дійсно, з одного боку він мав предків-євреїв, але ніколи не практикував юдаїзм, отже ніколи не був євреєм у суто єврейському розумінні. Більш того, «навіть тоді, коли він думав про себе як про єврея, він робив це в термінах антисемітських передсуд свого часу. Було б чудово, якщо б він міг би позбавитися цих передсуд, але він цього не зробив» [32, с. 269].

Отже, чи був Вітгенштайн взагалі кимось, окрім себе самого? Чи відчував він якусь приналежність, яку б можна було визнати менш проблематичною, ніж єврейська? Певний час він міг вважати себе австрійцем, але лише певний час³². Британцем, як ми бачили, він так до

³²До речі, у випадку визнання Вітгенштайна саме австрійцем парадоксальним чином реанімується припущення щодо близькості вимовляння його прізвища до норм мови ідиш. Річ у тім, що «австрійська німецька» у фонетичному плані серйозно відрізняється від загально-німецького літературного стандарту (так званого

кінця і не став. З німцями, хоч він й захищав їх від надмірних звинувачень, Вітгенштайну теж навряд чи вдалося б ідентифікуватися повністю — принаймні, після того, як він неохоче, але визнав правду про Бухенвальд. Як нам здається, ключ до розуміння його справжньої ідентичності — в історії, що її розповів вже згадуваний Норман Малкольм. Незадовго до смерті Вітгенштайн наважився поїхати до нього в Америку, де сильно захворів. Як згадує Малкольм, Вітгенштайн

боявся, що лікарі перешкоджатимуть його поверненню в Англію в жовтні, а в нього вже був зворотній квиток. «Я не хочу померти в Америці. Я європеєць і хочу померти в Європі», — бормотав він при мені у справжньому божевіллі. Потім він вигукнув: «Який я був дурень, що приїхав!» [4, с. 92].

Як на нашу думку, кращої ідентичності не знайти: Людвіг Вітгенштайн — європеєць. Така над-етнічна, над-національна, над-конфесійна дефініція найкращим чином відображує життєвий шлях та широту світогляду цієї унікальної особистості. Тому, мабуть, має сенс транслітерувати його прізвище, виходячи з того, як воно вимовляється двома європейськими мовами, які він любив, якими блискуче володів, писав, говорив та, взагалі, жив. Виходячи з норм цих мов (німецької та англійської), його прізвище є всі підстави транслітерувати як *Vitgenштайн*.

1 Бібліографія

- [1] *Бартали У.У., III, Витгенштейн / Перевод Т.Нестеровой и О.Сапрыкиной // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель: Пер. с англ. / Сост. и заключит. ст. В.П. Руднева. — М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1993. — С. 139–270.*
- [2] *История психоанализа в Украине / Л.И. Бондаренко, И.И. Кутько, П.Т. Петрюк (сост.). — Х.: Основа, 1996.*
- [3] *Карпа І.І. Фрейд би плакав. — Х.: Фоліо, 2004.*
- [4] *Малкольм Н. Людвиг Витгенштейн: Воспоминания / Перевод М.Дмитровской // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель:*

«Hochdeutsch»). У порівнянні з останнім австрійський «діалект» німецької є значно ближчим саме до ідиш (див., напр.: <http://www.languages-study.com/deutsch-austria.html>).

- Пер. с англ. / Сост. и заключит. ст. В.П. Руднева. — М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1993. — С. 31–96.
- [5] *Менжулин В.И.* Мифологическая революция в психоанализе. — К.: Наукова думка, 1996.
- [6] *Менжулин В.И.* Расколдовывая Юнга: от апологетики к критике. — К.: Сфера, 2002.
- [7] *Менжулін В.І.* Батьки Зигмунда Фрейда — родом з Галичини. — Газета «День». — 15 липня 2007 р.
- [8] *Менжулін В.І.* Зигмунд Фрейд між натуралізмом та трансценденталізмом: варіації на тему Блюменберга // Актуальні проблеми духовності. — Зб. наукових праць / Відп. ред. Я.В. Шрамко. — Вип. 7. — Кривий Ріг: Видавничий дім, 2006. — С. 67–86.
- [9] *Менжулін В.І.* Українські корені Зигмунда Фрейда. — Газета «Україна молода». — 5 травня 2006 р.
- [10] *Паскаль Ф.* Витгенштейн: Личные воспоминания / Перевод М. Дзюбенко // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель: Пер. с англ. / Сост. и заключит. ст. В.П. Руднева. — М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1993. — С. 97–138.
- [11] *Роменець В.А.,* Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: Навч. посіб. для студ. вузів, що навч. за спец. "Психологія". — К.: Либідь, 1998.
- [12] *Руднев В.П.* Витгенштейн как личность // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель: Пер. с англ. / Сост. и заключит. ст. В.П. Руднева. — М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1993. — С. 332–351.
- [13] *УСЕ:* Універсальний словник-енциклопедія / М. Попович (голова редкол.), Б. Антоняк (авт. текстів і пер.). — 2 вид., доп. — К.: ПВП «Всеувиго», 2001.
- [14] *Філософський* енциклопедичний словник / НАН України; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди / В.І. Шинкарук (голова редкол.). — К.: Абрис, 2002.
- [15] *Фройд З.* Вступ до психоаналізу: Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / Петро Таращук (пер.). — К.: Основи, 1998.

- [16] *Шур М.* Зигмунд Фрейд: жизнь и смерть / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2005.
- [17] *Эдмондс Д., Айдиноу Д.* Кочерга Витгенштейна. История десяти-минутного спора между двумя великими философами. — М.: Новое литературное обозрение, 2004.
- [18] *Bartley W.W., III,* Wittgenstein. — La Sale, Illinois: Open Court, 1985.
- [19] *Chasseguet-Smirgel J.* A few remarks on Freud's attitude to the Nazis, "Jo as Jew" // Інформацію взято із офіційного сайту Національної медичної бібліотеки та Національних інститутів охорони здоров'я США: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/sites/entrez>; Оригінал статті (французькою) знаходиться в: *Revue internationale d'histoire de la psychanalyse.* — 1 (1988). — P. 13–31.
- [20] *Chatterjee R.* Wittgenstein and Judaism: A Triumph of Concealment. — New York: Peter Lang, 2005.
- [21] *Gay P.* Freud. A Life for Our Time. — New York; London: W.W. Norton & Company, 1988.
- [22] *Goggin J.E., Goggin E.B.* Death of «Jewish Science»: Psychoanalysis in the Third Reich. — Western Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2001.
- [23] *Goodnick B.* Jacob Freud's birthday greeting to his son Alexander // *American Journal of Psychoanalysis.* — 1994. — 54 (4). — P. 372–375.
- [24] *Kohn M.* Freud Et Le Yiddish: Le Préanalytique. — Paris: Christian Bourgeois Éditeur, 1982.
- [25] *Lurie Yu.* Jews as a Metaphysical Species // *Philosophy.* — 64. — P. 323–347.
- [26] *Maidenbaum A., ed.,* Jung and the shadow of anti-Semitism. — Berwick, ME: Nicolas-Hays; York Beach, ME, 2002.
- [27] *McGuinness B.* Wittgenstein and the Idea of Jewishness // *Klagge J.C., ed., Wittgenstein: Biography and Philosophy.* — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — P. 221–236.

- [28] *Miller J.* Interpretations of Freud's Jewishness, 1924–1974 // *Journal of the History of the behavioral sciences.* — 1981. — 17(3). — P. 357–374.
- [29] *Monk R.* Ludwig Wittgenstein: the duty of genius. — New York: Penguin Books, 1991.
- [30] *Nieli R.* Wittgenstein: From Mysticism to Ordinary Language. — Albany, NY: SUNY Press, 1987.
- [31] *Rice E.* Freud and Moses: The Long Journey Home. — Albany, NY: The State University of New York Press, 1990.
- [32] *Stern D.* Was Wittgenstein a Jew? // Klagge J.C., ed., *Wittgenstein: Biography and Philosophy.* — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — P. 237–269.
- [33] *Sulloway F.* Freud: Biologist of the Mind: Beyond the Psychoanalytic Legend. — Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- [34] *Szabados B.* Was Wittgenstein an Anti-Semite? The Significance of Anti-Semitism for Wittgenstein's Philosophy // *Canadian Journal of Philosophy.* — 29. — P. 1–28.
- [35] *The complete* correspondence of Sigmund Freud and Karl Abraham, 1907–1925. / Ed. By Ernst Falzeder. — London; New York: Karnac, 2002.
- [36] *Yeomans F.* Review: Kohn M. Freud Et Le Yiddish: Le Préanalytique // *Psychoanalytic Quarterly.* — 1984. — 53. — P. 612–614.
- [37] *Yerushalmi Y.H.* Freud's Moses: Judaism terminable and interminable. — New Haven: Yale University Press, 1991.